

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ХАРЧОВОЇ БЕЗПЕКИ (XVI–XIX ст.)

А.М. Гринзовський, доктор мед. наук

Інститут гігієни та екології, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, м. Київ, Україна

РЕЗЮМЕ. Забезпечення населення доброякісними та безпечними харчовими продуктами завжди є одним із пріоритетних державних завдань. З XVI століття розпочалось формування нормативного підґрунтя щодо діяльності органів та закладів, що забезпечували контроль за якістю та безпечністю харчових продуктів, санітарний стан об'єктів громадського харчування та виробничих потужностей. У роботі висвітлено формування міжсекторальної взаємодії різних систем, від яких залежала харчова безпека в країні. Показано основні питання, які входили до сфери медичної поліції та діяльності фахівців медичної управи.

Ключові слова: харчова безпека, організація охорони здоров'я, профілактична медицина, гігієна, медична поліція, історія медицини.

Реалізація державної політики із забезпечення населення країни доброякісними та безпечними харчовими продуктами є одним із пріоритетних завдань розвитку нашої країни. Окремим аспектом у цій діяльності є широка міжсекторальна взаємодія всіх систем, від яких залежить якість та безпечність харчових продуктів. Викликом сьогодення є забезпечення державних органів та закладів сучасною методичною та правовою базою оцінки доброякісності та безпечності харчових продуктів за медичними критеріями.

Матеріали і методи. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом з використанням сукупності методів і прийомів наукового пізнання.

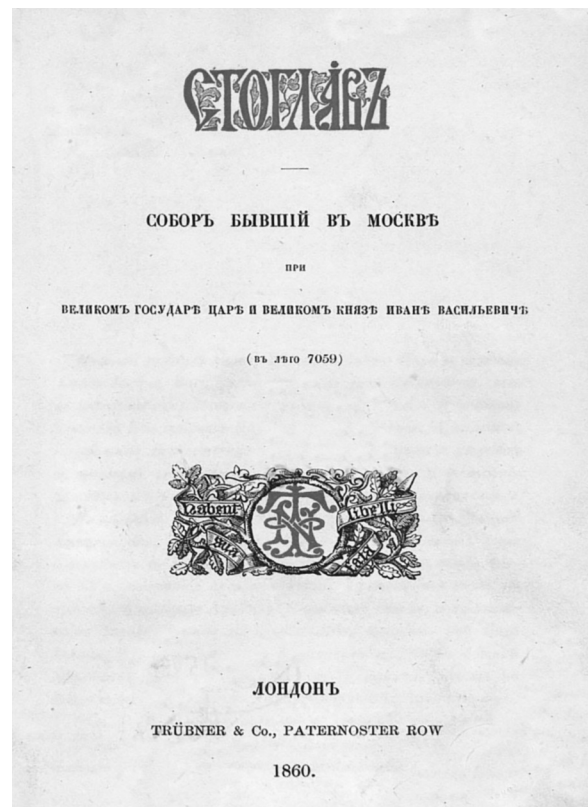
Джерелами дослідження були наукові публікації, збірники законів і підзаконних актів Російської імперії та України XVI–XIX століть.

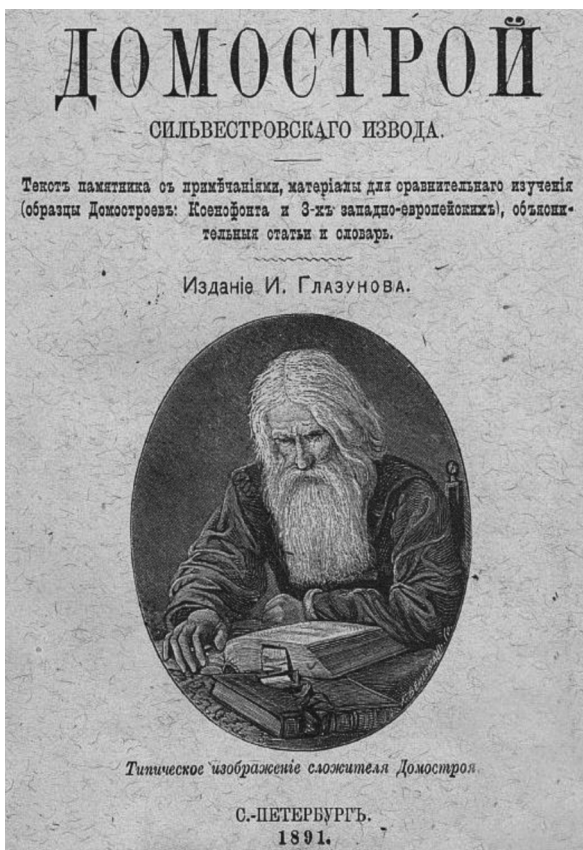
Результати та обговорення. Сучасна система оцінки доброякісності та безпечності харчових продуктів за медичними критеріями пройшла тривалий шлях свого формування від емпіричного до високотехнологічного науково-експериментального періоду розвитку.

З XVI ст. завдання забезпечення якості та безпечності харчування населення відноситься до повноважень системи державних органів, що потребувало перших письмово викладених вітчизняних законодавчих рішень. Ці регламенти прописували обмеження, які доводилися до відома суспільства у вигляді

окремих вимог, що були імплементовані до універсальних збірок, таких як «Домострой» і «Стоглав», завдання яких – встановлення основних правил для суспільних відносин.

Питання медичної безпеки харчування населення вперше на найвищому законодавчому рівні були формалізовані в 1546 р. Саме цього року опубліковано указ про правила отримання, перевезення та продажу солі для запобі-

гання забрудненню та потраплянню до неї шкідливих домішок [10, 11]. З огляду на появу цього законодавчого акту, який регламентував якість харчового продукту людини, можна з певністю стверджувати про початок формування санітарного законодавства в галузі гігієни харчування.

З 1624 р. розпочався новий етап створення законодавчого поля в галузі гігієни харчування. Укази регламентували контроль за отриманням, зберіганням і торгівлею харчовими продуктами, наприклад за випіканням і продажем хліба: «дивитись і наглядати пильно, щоб хліби ситні і решітні, калачі терті і коврижчасті були випечені, і в хлібах би гущі і підмісу ніякого не було...» [4]. А у 1629 р. було введено покарання за продаж м'яса від хворих тварин «бити батою без усякої пощади» [19].

У тому ж році на законодавчому рівні започатковано вимоги до організації продажу харчових продуктів, а саме утримання місць їх реалізації, питання товарного сусідства тощо. Для кожного виду продуктів передбачено відведення особливого місця: «щоб в рядах торгових люди сиділи з товарами своїми, якими товарами в якому ряду торгують, де кому ukazано, а нарізно, щоб ніхто з різними товарами в інших рядах не торгував» [10].

Питання організації впорядкованої й безпечної торгівлі харчовими продуктами неодноразово вирішувалися на законодавчому рівні. Так, 17.08.1683 р. вийшов указ «Про торгівлю всякими товарами в указаних рядах і лавках по встановленому розкладу» [9], а 30.10.1685 р. — указ «Про не торгівлю в невказаних місцях і не вказаними товарами». Ці документи забороняли реалізацію харчових продуктів у недозволенних місцях під страхом жорстокої кари, а встановлені торговельні лавки без дозволу знищувалися, власники висилалися з міст [6].

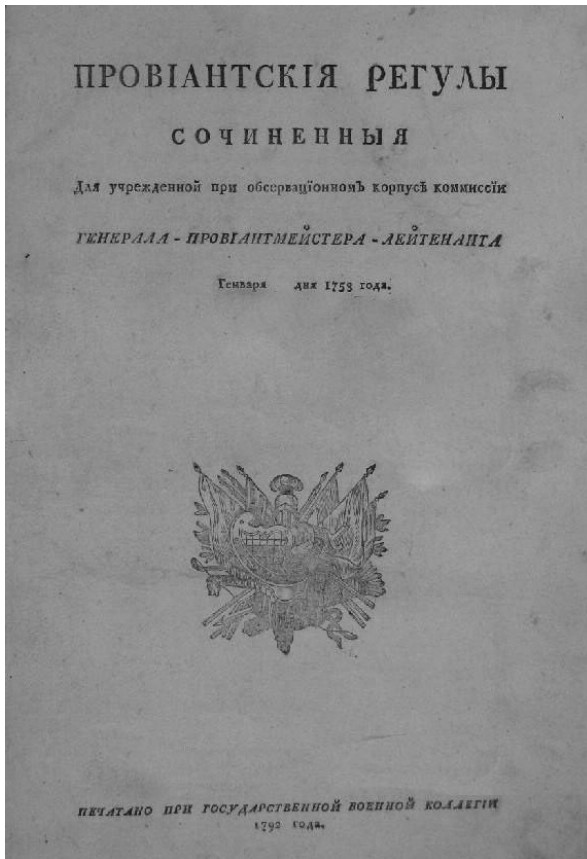
У 1718 р. новий указ регламентував порядок продажу харчових продуктів: «...де столові харчі продаються, щоб ніколи нездорового їстівного харчу не продавали, а тим паче шкідливого чого, а все щоб держали здорове...» [10].

З першої половини XVIII ст. встановлювалися вимоги до упаковки харчових продуктів тривалого зберігання. До критеріїв, що впливали на вибір матеріалу, з якого виготовляли тару для зберігання продуктів, належали: характеристики харчових продуктів (вологість, швидкість псування, можливість окислення тощо), конкретні умови зберігання і технологія приготування. Така вимога була обумовлена різким скороченням термінів зберігання провіанту у зв'язку з його псуванням пліснявою при зберіганні в рогожних кулях [1, 7].

Більш чіткі підходи щодо вирішення санітарних проблем у галузі гігієни харчування прописувалися в поліцейських інструкціях [8]. В інструкціях регламентувались умови продажу харчових продуктів, зокрема чистоти торгових рядів, описувалися вимоги до якості м'ясної та рибної продукції, встановлювалися умови утилізації небезпечної продукції в спеціально відведених місцях тощо [2].

Створення у другій половині XVIII ст. збірки нормативно-правових актів під назвою «Провіантські регули» (1758) дозволило офі-

ційно врегулювати порядок продовольчого постачання військ, заготівлю, транспортування, зберігання, методи оцінки якості продуктів та приготованих страв [15, 16, 17]. У подальшому апробовані алгоритми було впроваджено в інші сфери продовольчої безпеки.

Правопорушення в царині гігієни харчування у 1782 р. здобули силу карних дій при прийнятті статуту «Управи благочинства». Так, у п. 232 заборонялося «учиняти злочин проти громадського здоров'я, як то ... продаж зіпсованого харчового припасу», п. 274 вказував на підсудність даних діянь: «хто почне продавати зіпсовані харчові припаси, того брати під стражу і направляти до суду, де чинити з ним у міру вини його» [21].

Таким чином, на законодавчому рівні підтверджувалася необхідність нагляду за якістю харчових продуктів, які продавалися, встановлювалася відповідальність за порушення вимог харчової санітарії, що знайшло втілення та розвиток у санітарних нормах і правилах.

Регулярний медичний контроль за якістю харчових продуктів, дотриманням приватними та державними виробниками існуючих вимог щодо умов приготування, зберігання та реалізації харчових продуктів і готових страв

започатковано в 1794 р. Це пов'язано зі створенням нового державного органу «Лікарська управа», в обов'язки якої входило наступне: «...оскільки всякого роду їстівні припаси і чистота відносяться до дотримання народного здоров'я, то Лікарська управа при всякому випадку, коли прийме щось таке, від котрого наперед для деякої частини або всього міста чи в околицях губернії розповсюдиться може, негайно представляє губернському начальству, описавши в своєму представленні, буде того потреба і спосіб, завдяки якому передбачуване зло відвернути можна, і причини, заради котрих те чи інше з боку начальства прийнято бути має» [11].

Поступово створювалися нові документи, а вимоги харчової санітарії прописувались у різних регламентах адміністративної та господарської діяльності закладів та установ. У 1820 р. були упорядковані правила щодо утримання об'єктів громадського харчування та готельно-ресторанної сфери як різновиду господарської діяльності. На початку 1820 р. були опубліковані базові документи, які визначали діяльність закладів громадського харчування, а саме: «Височайше затверджене положення про готелі, ресторації, кавові будинки, трактири і харчевні в Санкт-Петербурзі і Москві» від 02.02.1820 р. (регламентувало діяльність лише столичних установ) та «Височайше затверджене положення про готелі, ресторації, кавові будинки, трактири і харчевні в усіх губернських, портових і повітових містах» від 14.03.1820 р. (встановлювало правила по всій території Росії) [13, 14].

У першій половині XIX ст. стан здоров'я населення тісно пов'язували з якістю харчових продуктів, які не завжди відповідали вимогам навіть елементарної харчової санітарії. На законодавчому рівні проводилася робота

щодо створення правового поля, завдання якого забезпечення в товарообігу якісної та безпечної продукції [5, 18, 20].

Зі створенням медичних управ як губерньскої складової всієї системи державного управління постало питання формування їхнього кадрового потенціалу. Претенденти на службу в державній системі охорони здоров'я мали довести високий рівень підготовки, в тому числі й в питаннях безпеки харчування.

У Правилах «Про іспити медичних чиновників, акушерів, повивальних бабок і фізиків або судових лікарів, відомих нині під ім'ям інспекторів лікарських управ; також очних і зубних лікарів, ветеринарних лікарів і різних аптекарських чинів», затверджених 15.07.1810 р., зазначалося обов'язкове складання іспиту з медичної поліції. Іспит передбачав усне опитування та письмову роботу з обов'язковим охопленням судової медицини, медичної поліції та скотоврачебної науки (у сучасності ветеринарія) у всьому їх обсязі [12].

ВОПРОСЫ,

ИЗЪ ФИЗИОЛОГИИ, СУДЕБНОЙ
МЕДИЦИНЫ И МЕДИЦИНСКОЙ
ПОЛИЦИИ,

ПРЕДЛАГАЕМЫЕ НА ЧАСТНЫХЪ И ПУБЛИЧНЫХЪ
ИСПЫТАНИЯХЪ, АНАТОМИИ, ФИЗИОЛОГИИ, СУДО-
ВРАЧЕБНОЙ НАУКИ, ВРАЧЕБНОЙ ПОЛИЦИИ
ОРДИНАРНЫМЪ ПРОФЕССОРОМЪ ПРИ ИМПЕРА-
ТОРСКОМЪ МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ,
ДѢЙСТВИТЕЛЬНЫМЪ СТАТСКИМЪ СОВѢТНИ-
КОМЪ И КАВАЛЕРОМЪ

Е. О. МУХИНЫМЪ.

МОСКВА.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФИИ.
1855.

Перелік питань з розділу медичної поліції був значним і складався з 98 теоретичних і практичних питань, які охоплювали всі основні напрямки, що були характерними для існуючого рівня розвитку профілактичної медицини, досвіду застосування санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів [3].

Имѣеть ли право Врачебная Полиція наблюдать за жизненными припасами?

Какія *мяса* животныхъ не должно употреблять въ пищу?

Должно ли употреблять въ пищу мясо больныхъ животныхъ?

Полезно ли употреблять въ пищу колбасы?

Подвержены ли рыбы болѣзнямъ?

Подлежитъ ли осмотру *молоко*, и почему?

Какъ можно открыть муку, крахмалъ и проч. въ *молокѣ*?

Перелік питань з гігієни харчування, що виносилися на іспит

- Що потрібно розуміти під назвою Медична Поліція і який її предмет?
- Як можна розділити Медичну Поліцію на предмети?
- На якій основі Поліцейський Лікар повинен діяти і як?
- Куди повинні поступати роздуми чи огляди Поліцейського Лікаря?
- Чи підлягає Медико-Поліцейському огляду цукор, чай, цукерки, тютюн і гральні карти?
- Чи має право Медична Поліція наглядати за життєвими припасами?
- Яке м'ясо тварин не може вживатися в їжу?
- Чи можна вживати в їжу м'ясо хворих тварин?
- Чи корисно вживати в їжу ковбаси?
- Чи хворіють риби?
- Чи підлягає огляду молоко і чому?
- Як можна виявити муку, крохмаль і ін. в молоці?
- Чи можна виявити поташ і вапно в молоці?
- Чи можна дозволити продавати чи тримати молоко в мідних, свинцевих, чи погано луджених посудинах?
- Як можна виявити, що в маслі знаходиться: пісок, крейда, свинцеві білила?
- Як можна узнати, що масло підфарбоване орлеанським насінням, шафраном, соком великого чистотілу, чи отруйним жовтцем (*ranunculus*)?
- Чи отримує присмак коров'яче масло від корму худоби?
- Чи можна впізнати домішки: муки, тертої картоплі, міді і свинцю в сирі?
- Який хліб вважається здоровим?
- Яким способом можна виявити в хлібові: вапно, пісок, золу з перепалених кісток?
- Як можна виявити в хлібові присутність сірчанокислого вапна (гіпсу), галунів, свинцевих білил, окису вісмуту?

- Чи зобов'язаний Поліцейський Лікар попереджати нещасні випадки, які можуть статися від недоброякісного хліба, і як?
- Що варто розуміти під назвою ріжки і яку шкоду вони наносять?
- Які домішки бувають в оцті?
- Як дізнатись, що оцет підроблений корою вовчого лика, стручковим перцем, кардамоном?
- Як виявити підробку оцту сірчаною чи соляною кислотою?
- Як дізнатись, що в оцті знаходиться сірчано-кисла мідь, чи сірчано-кислий цинк?
- Які засоби використовують для очищення рослинних олій від прогірклої кислоти і чи не шкідливі вони?
- В яких посудинах потрібно зберігати рослинну олію і які металеві посудини можуть від неї окислятися і зробити її шкідливою?
- Якими способами можна охороняти від зараження і знищувати отруту, зарази?
- Чи всяке збудження і зараза, внесені в шлунк, залишаються недієвими?
- Від чого виникає надмірна діяльність шлунка і кишківника при холері і завивній грижі?
- Що потрібно робити з худобою, здохлою від заразного сказу?

Аналізуючи цей перелік, ми бачимо, що проблематика безпечного харчування розглядалась з різних точок зору. Передбачалась підготовка із загальних аспектів, які стосувались організації охорони здоров'я (сфера діяльності медичної поліції, медична документація та звітність). Вивчались спеціальні питання, а саме: безпечність поводження з сильнодіючими та отруйними речовинами (основні отрути, правила реалізації, система нагляду); нагляд за безпечністю харчових продуктів тваринного та рослинного походження (фальсифікація

продукції та основні методи її виявлення, ознаки недоброякісності харчових продуктів, обов'язки поліцейського лікаря з попередження виникнення харчових отруєнь); безпечність води та напоїв (ознаки доброякісності води та напоїв, умови зберігання); медичні вимоги до безпечності посуду та ємностей для зберігання харчових продуктів, води та напоїв тощо.

Особливу увагу привертає комплекс питань, який мав сучасну будову з характерним практично орієнтованим завданням та демонстрував акцентований запит на володіння претендентом мануальними навичками проведення досліджень з визначення безпечності та доброякісності харчових продуктів та сировини. В той же час, претендент на посаду в Лікарській управі повинен був мати знання не лише з методології виявлення фальсифікованої продукції, а й з технології отримання окремих видів харчових продуктів та сировини, вміти визначати нові загрози для здоров'я населення.

Висновки. Системи контролю за безпечністю харчових продуктів XVII-XIX ст. передбачали застосування комплексу нормативно-правових, організаційних та медичних заходів, серед яких одним із дієвих механізмів була ґрунтовна підготовка медиків з питань експертизи продовольства. Діяльність медичного фахівця у формуванні та збереженні громадського здоров'я населення передбачала застосування медичних критеріїв щодо оцінки імовірності загроз та прийняття оперативних рішень стосовно мінімізації ризиків для здоров'я населення, пов'язаних із вживанням недоброякісної харчової продукції, з обов'язковим використанням міжсекторальних взаємозв'язків при проведенні медичних, поліцейських та громадських заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилов С.В. Особенности интендантского снабжения русской армии в первой половине XIX века / С.В. Гаврилов // Военно-исторический журнал. — 2009. — № 1. — С. 52.
2. Инструкция, данная Московской Полицеймейстерской Канцелярии от 10.12.1722 г. № 4130 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое : 1649-1825 гг. : в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. VI : 1720–1722 гг. — С. 796–809.
3. Мухин Е.О. Вопросы из физиологии, судебной медицины і медицинской поліції, предлагаемые на частных і публичных испытаниях, анатомии, физиологии, судоврачебной науки, врачебной поліції ординарным профессором при Московском университете, действительным статским советником і кавалером Е.О. Мухиным. — М.: Унив. типография, 1833. — 57 с.
4. Невский В.Н. К истории государственного санитарного надзора за торговлей хлебом / В.Н. Невский // Гигиена и санитария. — 1948. — № 6. — С. 39–41.

5. О запрещеніи привоза изъ-за границы съестныхъ припасовъ, герметически закупоренныхъ от 23.05.1841 г. № 14565 // ПСЗ РИ. — Собрание Второе : 12 декабря 1825 — 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Т. XVI, отд. 1 : 1841 г. — С. 393–394.
6. О неторгованіи въ неуказанныхъ местахъ и неуказанными товарами от 04.11.1685 г. № 1139 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое : 1649–1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. II : 1676–1688 гг. — С. 689.
7. О посылкѣ во флотъ провіанта, кромѣ сухарей, въ бочкахъ, а не въ куляхъ от 31.07.1718 г. № 3220 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое: 1649–1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. V : 1713–1719 гг. — С. 581.
8. О смотрѣніи, чтобы строеніе домовъ производилось по указу; о содержаніи улицъ въ чистотѣ; о допущеніи торговыхъ шалашей въ указанныхъ мѣстахъ; о сѣсиныхъ припасахъ; о подозрительныхъ домахъ, о гулящихъ людяхъ, о приѣзжихъ и отъѣзжающихъ; объ опредѣленіи съ дворовъ караульщикова, въ каждой слободѣ или улицѣ старость и при каждыхъ десяти дворахъ десятискаго и о распространеніи повинности постоя на людей всякаго чина и званія от 25.05.1718 г. № 3203 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое: 1649–1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. V: 1713–1719 гг. — С. 569–592.
9. О торгованіи всякими товарами въ указанныхъ рядахъ и лавкахъ по учиненному росписанію от 17.08.1683 г. № 1040 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое : 1649--1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. II: 1676–1688 гг. — С. 560.
10. Очерки истории отечественной гигиенической науки о питании / [И.П. Барченко, В.Д. Ванханен, К.С. Петровский, А.М. Чистякова]. — М.: Медицина, 1975. — 167 с.
11. Петров Б.Д. Пищевое санитарное законодательство в России до 1861 г. / Б.Д. Петров // В кн.: Очерки истории отечественной медицины. — М., 1962. — С. 239–245.
12. Петров Е.Е. Собрание российских законов о медицинском управлении, с присовокуплением во-первых, краткого обозрениа устройства в России врачебной части и во-вторых, постановлений правительства по предмету наук медицинной, фармацевтической, ветеринарной і принадлежащих к ним судной медицины і полиціи медицинной: с 1640 по 1826 г. / сост. Служащий Лейб-гвардии в Улан. полку, 8 кл. д-р мед. Е.Е. Петров. — СПб.: Тип. Правительствующего сената, 1826–1828. — Т. 3; 24 см (Собрание российских законов / Мед. упр.); ч. 2: 1730–1812. — 418 с.
13. Положеніе о гостинницахъ, рестораціяхъ, кофейныхъ домахъ, трактирахъ и харчевняхъ въ Санктпетербургѣ и Москвѣ от 02.02.1821 г. № 28538 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое : 1649–1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. XXXVII: 1820–1821 гг. — С. 581–591.
14. Положеніе о гостинницахъ, рестораціяхъ, кофейныхъ домахъ, трактирахъ и харчевняхъ во всѣхъ Гебернскихъ, портовыхъ и уѣзныхъ городахъ от 14.03.1821 г. № 28586 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое : 1649–1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. XXXVII: 1820–1821 гг. — С. 656–667.
15. Провиантскія регулы: сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссії генерала-провиантмейстера-лейтенанта генваря дня 1758 года. — 2-м тиснением. — СПб. : Тип. при Гос. воен. коллегии, 1798. — 210 с.
16. Провиантскія регулы: сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссії генерала-провиантмейстера-лейтенанта генваря дня 1758 года. — СПб.: Тип. Мор. шляхет. кадет. корпуса, 1797. — 302 с.
17. Провиантскія регулы: сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссії генерала-провиантмейстера-лейтенанта генваря дня 1758 года. — СПб.: Печ. при Гос. воен. коллегии, 1792. — 210 с.
18. Сальников В.П. Регламентация медицины в России (историко-правовое исследование) / В.П. Сальников, С.Г. Стеценко. — МВД России; СПб. ун-т // Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. — СПб. : Фонд “Университет”, 2002. — 144 с.

19. Сергиевский В.Д. Наказание в русском праве XVII века / В.Д. Сергиевский. — СПб., 1888. — С. 89–150.
20. Собрание Законов о полицейском управлении или указы губернаторские и Устав управы благочиния: с включением Законов, им предшествовавших и следовавших, с 1708 г. по апрель 1823 г. / П. Хавский (сост.). — СПб., 1823. — 460 с.
21. Уставъ благочинія или полицейскій от 08.04.1782 г. № 15379 // ПСЗ РИ. — Собрание Первое: 1649-1825 гг.: в 45 т. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — Т. XXI: 1781-1783 гг. — С. 481–488.

СТАНОВЛЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (XVI - XIX вв.)

А.М. Гринзовский

Институт гигиены и экологии Национального медицинского университета
имени А.А. Богомольца, г. Киев, Украина

РЕЗЮМЕ. Обеспечение населения доброкачественными и безопасными пищевыми продуктами всегда является одной из приоритетных государственных задач. С XVI века началось формирование нормативных основ деятельности органов и учреждений, обеспечивающих контроль качества и безопасности пищевых продуктов, санитарное состояние объектов общественного питания и производственных мощностей. В работе показано формирование межсекторального взаимодействия различных систем, от которых зависела пищевая безопасность в стране. Показаны основные вопросы, которые входили в сферу медицинской полиции и деятельности специалистов медицинской управы.

Ключевые слова: пищевая безопасность, организация здравоохранения, профилактическая медицина, гигиена, медицинская полиция, история медицины.

DEVELOPMENT OF THE NATIONAL FOOD SAFETY SYSTEM (IN THE 16TH-19TH CENTURIES)

A. Grinzovsky

Hygiene and Ecology Institute, O.O. Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine

SUMMARY. Provision of people with safe and high quality food products has always been a state priority issue. The 16th century was marked with the first steps in introducing the standard documentation referring to duties of the institutions which provided control of food products' quality and safety as well as regulated sanitary condition of restaurants and food factories. The article describes the development of intrasector interaction of various systems which provided food safety in the country. The author describes main issues which referred to the medical police and medical authorities' domain.

Key words: food safety, public healthcare, healthcare management, preventive medicine, medical police, history of medicine.

Надійшла до редакції 04.04.2016 р.